

QARAQALPAQSTAN SHARAYATINDA NÁSILLI JIPEK QURTLARIN BAĞIW ÓZGESHELIKLERI

Abdrimova Gulbaxar

Qoraqalpaqstan awil xojalıg'ı hám agrotexnologiyalar instituti dotsenti

Kalenderov Jarılkag'an

Qoraqalpaqstan awil xojalıg'ı hám agrotexnologiyalar instituti magistranti

Uzakova Farida

Qoraqalpaqstan awil xojalıg'ı hám agrotexnologiyalar instituti talabasi

Pilleshilik tarawiniń eń aktual mashqalasi joqari sortli básikege shidamli pille hámde jipek talasi islep shıgariwdi jolǵa qoyiw bolip esaplanadi. Tarawdaǵı usi mashqalani joq qiliw maqsetinde Ministerler Keńesiniń 2012-jil 13-yanvardaǵı 01-03-26-1-sanli qararında fermer xojalıqlarında 3 gektar hám onnan artıq tutzarlar payda etip, olardıń qaptalında 15 qutıǵa mólsherlengen qurtxanalar quriw tuwrısında hámde 2012-jil 12-noyabrdegi "Uzpaxtasanaat" shólkemi sistemasındaǵı paxta punktlerinde pille jetistiriw hám xaliqqa xizmet kórsetiw shaqapshaların shólkemlestiriw is-ilajları tuwrısında qararlar qabil qilindi. Usi qararlardı tiykarinan "Uzpaxtasanaat" shólkemi sistemasındaǵı paxta zavodları hám olardıń 196 paxta qabil qiliw orınlarında 50-70 qutidan jipek qurti baǵıp pille jetistiriwdi jolǵa qoyiw hám qurtxanalar janında intensiv texnologiyali tutzarlar payda etiw ushin 5 gektardan jer maydanın ajiratiw boyınsha tiyisli mekemelerge tapsirmalar berildi. Házirgi kúnde joqarıdaǵı tapsirmalar tiykarında 196 paxta qabil qiliw orınları ishinde yaki janında 72×12 sxemada 70 quti jipek qurtin baǵiw ushin qurtxanalar qurılıp, tutzarlar payda etiw ushin Qıtaydan tut nálleri keltirilip egildi. 2012-2013-jillarda Prezidentimizdiń "Pille tayarlaw máwsiminde pillelerge baha islep shıǵıw" boyınsha qararlari shıǵarıldı. Bul párman hám qararlarda Respublikada pilleshilikti jánede rawajlandiriw jumislari aniq kórsetilgen bolip, tarawdıń rawajlanıwına úlken imkaniyatlar jaratadı.

Bul qatarda arnawli ajiratılǵan maydanlarda jańa tutzarlar jaratiw, jipek qurti tuximin tayarlaw tapsirmalarınıń orınlanıwı hámde fermer xojalıqlarınan qabil qilip alınǵan tiri pilleler ushin óz waqtında juwmaqlawshi esap-kitap qiliw, sonday-aq erisilip atırǵan pilleniń sipatina qatań itibar beriw kórsetilip ótilgen. Báhargi qurt baǵiw máwsimine jaqsi tayarlıq kóriw, inkubatoriyardi tuwri shólkemlestiriw, tuqımlardi óz waqtında janlandiriw, qurt baǵiw ushin zvenolar menen shártnama dúziw, qurt baǵiw agrotexnikasına toliq ámel qiliw, pillelerge dáslepki islew beriw texnologiyasin jaqsilaw kibi áhmiyetli hám aktual máselelerdi ámelge asiriw zárúr.

Solar menen bir qatarda jipek qurtin rawajlandiriw, mol hám sipatli pille aliwda tuqimniń báhargi rawajlanıwın, organizmdegi fiziologiyaliq processke tásir kórsetiwı kibi qatar máseleler bar, olardi ózgertpesten turip unamli nátiyelerge erisip bolmaydi. Jipek qurti óz rawajlanıwınıń basqıshlarında temperatura ózgerisine ózine ten registered qatnasta boladi. Bul máselede temperaturaniń qay dárejede ata hám analıq lichinkaları, quwirshaqları hám gúbeleklerine tásir etiwı múmkin. Sonday-aq keyingi áwlad biologiyaliq kórsetkishleriniń ózgerisin úyreniw júdá áhmiyetli. Tut jipek qurti da temperatura baǵdarında eń kóp hám tereń

izlenisler avtorı M.V.Aleksandrov (1964-1965). Avtor tut jipek qurtı tuximların tayarlaw, qurtlardı bağıw, pillelerge dáslepki islew beriw energiya sarıpi menen baylanisli processler ekenin, jipek qurtınıń temperatura faktori menen óz ara baylanisin tereń úyreniw jipek qurtı rawajlanıwın basqariw imlanın beredi, degen pikirdi ilgeri súredi.

Tut jipek qurtın tuximların janlandiriw ushin dáslepki inkubatorlar qashan hám qay jerde qurılǵanı haqqında anıq maǵliwmatlar joq. Hár halda 30-40-jillardan Ózbekstan hám Orta Aziyada jipek qurtı tuximları arnawlı úskenelengen xanalarda shıǵara baslaǵan.

Endilikte dúniya pillehilikiginde qurt tuqimların ikubaciya qiliw ushin elektron ásbap-úskeneler járdeminde inkubacion kameralar islep shıǵarılmaqta. Jipek qurtlarınıń tirishiligi sirtqi shárayat faktorları menen (temperatura, jaqtılıq, hawa almasiniwi, aziq hám aziqlanıw maydani) tiǵız baylanisli boladı. Bunda olardıń birewi normasinan (temperatura 25-27°C, igállıq 65-75%, jaqtılıq 16-18 saat, hawani hár 2-3 saatta almastiriw). artıq yaki tómen bolıwı qurttıń rawajlanıwına kerı tásir kórsetedi. Nátiyjede qurtlıq dáwiriniń soziliwi, jasawshańlıǵınıń páseyiwi, ónimdarlıqtıń kemeyiwi hám sipatsız pille oraliwına alıp keledi.

Pille sipatin jaqsılaw eń aldi menen jipek qurtınıń ónimdarlı poroda hám gıbridlerin jaratiw sanaatbap tuqimlardıń janlanıw payızı hám ónimdarlıǵın asiriw hámde qurtlar tárbiyasın joqari agrotexnika talaplari tiykarında shólkemlestiriw zárúr. Tuqimlardıń janlanıw payızı negizinen embrionlardıń jasawshańlıǵında. Bul belgi inkubaciya waqtında tuqimlardan shıqqan qurtlar muǵdarın belgileydi. Bul kórsetkish óz gezeginde jipek qurtı tuqım partiyalarınıń sipatina da baylanisli boladı. Tut jipek qurtınıń embrioni óziniń osiwi hám rawajlanıw processinde kislorodtı qabil qılıp, karbonat angidridtin shıǵaradı. 100 quti tuqım janlandirip atırǵan bolsa (olar 4,5-5 millionnan ibarat bolıp) 1 sutkada 15-20 kg ǵa shekem karbonat angidrid gazın shıǵaradı. Bul gazdı inkubatoriyada toplanıp qalıwı embrionlardıń rawajlanıwı ushin qáwıplı. Sonıń ushin inkubatoriyani hár 2-3 satta 15-20 minut dawamında esik hám aynalardı ashıp, inkubatoriya xanaların samallatıp, xanadaǵı kislorod muǵdarın 20,10-20,15%, azot 79,70-79,75% hám karbonat angidrid gazi 0,14-0,15% muǵdarında bolıwın támiynlew zárúr. Qurt tuqimların zavotlarda tayarlaǵanda tuqimlardıń sapası násilli qurtlardıń qanday sharayatta tárbiya qilinganlıǵı, qurt bağıw maydani, hawaniń temperaturasi, turaqlı igállıq hám qurtlarǵa aziq qánshelli tez berilip turǵanlıǵı hámde sipatlilǵına baylanisli boladı.

Násilshilik xojalıqlarında qurt tuqımın janlandiriw, bağıw, pillelerin tapsiriw, qurt tuqımın pille agronomi tárepinen dúzilgen kalendar rejeleri hám qurt bağıwdıń texnologiyalıq kartasi tiykarında alıp barıladı. Agrotexnikalar 3 rejede kórsetilgen waqtlarda úyrenilip, waziypalardıń isleniwin tekserip barıladı. Texnologiyalıq kartada kalendar boyınsha hár kúngi qurt bağıw rejesi, hawaniń temperaturasi, turaqlı igállıǵı qurtlardı bağıw tezligi, bólmenni almastiriw, dásteni qoyıw hám oni kóterip alıw, samallatiw tártibi, pillerdi tuqımshiliq kárxanasına keltiriw kúnleri kórsetilrdi. Agronom xızmetkerler texnologiyalıq bayan etilgen grafiti isletiliwin, qurtlardı pebrına hám basqa kesellikleri menen keselleniwdiń baslanıwı, óz waqtında anıqlanıwı zárúr. Buniń ushin hár waqıt qurt denesinde qalǵan gúmanlı qurtlar alınıp, mikroskopta tekseriledi. Úshinshi jasinan baslap keyingi hár bir jasında pebrınaǵa qarsi keminde 30 qurt mikroskopta analiz qilinadi. Egerde pebrına hám basqa awriwlar barlıǵı anıqlansa Basilio atırǵan qurtlar karantin gruppasına ótkiziledi hám pilleleri tuqım tayarlawǵa qabil etilmeydi. Qurt bağıw agrotexnikasi hám jipegi sanaat ushin mólsherlengen

qurtlardi baġiw agrotexnikasidan parqi qurt baġiw maydani 1 quti qurt ushin 5 jasinda keminde 70 m kv, tabiiy dásteler sani 400, jasalma dásteler sani 200-250 dana, hawaniń temperaturasi 24-25°C, turaqli iġallıǵı 60-70% boliwi zárúr.

Qurtlar toliq pille orawǵa kiriskende 7-8 kúni pilleler teriledi, bunda pille ishindegi qurt toliq quwirshaqqa aylaniwi kerek. Dástelerde terilgen jipek qurtlari sirtindaǵı ilas qabattan tazalanǵan boliwi shárt, so bolsa olardi, 4 gruppaga: gibridler, sortlar aralaspasi, sortsiz hám qarapashaq pillelerge ajratip kóbi menen 12-15 kg jipek qurtin arawli qaltalarda, yamasa yashiklerde qabillaw punktine bir waqitta keltiriledi, son tuqimshiliq kárxanasına jiberiledi.

Demek dezenfekciya qilingan qurtxanalarǵı temperatura hám turaqli iġallıqtı saqlaw, aziqlaniw maydani hám aziqliq sapasına itibar berilip, Qaraqalpaqstan shárayatında kóp ushiraytuǵın virusli kesellikler yaǵniy sari awriw keselligin aldi alinip hám pillelerdin sipati joqari bolip kelmekte.

PAYDALANILĜAN ÁDEBIYATLAR

1. Pillelerdi tayarlaw hám dáslepki islew beriw. Axmedova.N., Abduraxmanov.A. 2006 jil.
2. Jipekshilik tiykarlari. Axmedov.N. Murodov. S.1998jil.
3. Pillelerge dáslepki islew beriw páninen ámeliy qollanba. Axmedov.N. .2008 jil.
4. Jipek qurti kesellikleri hám ziyankesleri. Saburov .S, Axmedov.N, Jumanova.N. 2011jil.
5. Infektsionniye bolezni tutavogo sholka priadie. Mexailov.I.M. 1984 jil.
6. Ipak qurti yuqumli kasalliklari dignostikasi va epizotologiyasi. Sobirov.S, Axmedov.N, Azizov.T .2015 jil.
7. Ipak qurti nasilchiligi va urug'chiligi. Abduraxmanov.A, Rojdenstvenskiy.K 1991jil.
8. Pillachilikni rivojlantirishda yangi texnologiyalar.Axmedov.N, Doniyarov.U . 2014 jil.
9. Osnova Sholkovodstvo.Axmedov.N, Elmuratova.I 2014jil.
10. Tut ipak qurti biologiyasi.Bekkamov.CH, Mirzaeva.E, Raxmonova.X. 2017 jil.